

Kapitalist Sermeye Birikimi ve Kapitalist Kent

Pınar Kaya Özçelik, Pamukkale Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi
e-posta: pinarkayaozcelik@gmail.com.

Özet

Özellikle 1980 sonrasında kapitalist sistemin yeniden yapılanmasına denk düşen neoliberal küreselleşme süreci sadece üretim tarzının değil aynı zamanda devletin de yeniden inşa edildiği bir dönüşümü kapsamaktadır. Sermayenin sınır tanımaz akışkanlığıyla karakterize edilen neoliberal küreselleşme süreci, küresel ölçekte hızla 'her şeyin' metalaştırıldığı ve sermayenin mantığına teslim edildiği bir tarihsel sürece tekabül etmektedir. Bu süreçten kentler de nasibini almış, neoliberal ideoloji kentleri sadece kapitalist birikimin mekânları olarak değil, araçları olarak da görmüş ve bu doğrultuda yeniden yapılandırılmasına girişmiştir. Bu yeniden yapılandırmada kentler piyasa mantığına teslim edilmiş ve çeşitli aktörlerinin kullanımına açılmıştır. Bu çerçevede kentler, özellikle iddialı 'finans merkezleri' olarak küresel sistemle entegre olan büyük metropol kentler, yoksulluğun başlıca taşıyıcıları ve bu bağlamda kentsel gerilimlerin de mekânı olmaktadır. Söz konusu sürecin kentsel mekâna yansımaları ise, mekânsal ayrışma ve mekânsal dışlanma olarak karşımıza çıkmaktadır. Karşılıklı birbirini besleyen kentsel yoksulluk ve mekânsal ayrışma sürecinin ivme kazandırdığı suç olgusunun yarattığı artan güvenlik endişesinin kentsel pratiklere yansımaları ise, korunaklı yaşam alanlarının, yüksek güvenlikli sitelerin inşasının hızla çoğalması ve ortak kamusal mekânların giderek azalmasıdır. Bu çalışmada kentlerin neoliberal küreselleşme sürecindeki değişim ve dönüşümleri sermaye birikim mantığı ekseninde ele alınacaktır.

Anahtar Sözcükler: Kapitalist üretim tarzı, sermaye birikim rejimi, kapitalist kent, neoliberalizm mekânsal dışlama.

Abstract

Neoliberal globalization process which coincides with post-1980 restructuring of capitalist system includes a transformation not only of mode of production but also reconstruction of state. Characterized within the boundless capital, the process of Neoliberal globalization corresponds to a historical period in which 'everything' is rapidly commoditised and surrendered to the logic of capital in a global scale. Cities also had their shares in the process; neoliberal ideology did not see the cities as the spaces but also the tools of capitalist accumulation and started re-structuring in this direction. In this restructuring, cities were given to market logic and opened for the use of various actors. The name of this new restructuring is urban transformation practices. These urban transformation practices, outlines of which were drawn by rent seeking capital and resource necessity of the state, have mostly ignored humane dimension. Replacement of social state with neoliberal state which is especially characterized with the decline in social responsibilities of the state, decline in social security expenditures

and social rights and increase in employment problems and, in this context, growing informal sector with increasing unemployment and deepening income inequality have accelerated poverty phenomenon in becoming a global problem. In this frame, cities, especially those great metropolitan cities integrated into global system as assertive 'finance centres', have become the main carriers of the mentioned poverty and, in this context, spaces of urban tension. The reflection of the mentioned process in the urban space is seen as spatial disintegration and spatial exclusion. . Reflections of increasing security concerns, caused by the crime phenomenon which has been accelerated within the process of mutually supporting spatial disintegration and urban poverty, on urban practices are, then, rapid increase in the construction of protected living spaces and high-security sites and rapid decline in shared public spaces. In this article, the change and transformation of cities in the process of neoliberal globalization will be analyzed in terms of the rationale of capital accumulation.

Keywords: Mode of capitalist production, capital accumulation regime, neoliberalism, capitalist urban spatial exclusion.

Giriş

Marx ve Engels (2013: 44-46), Komünist Manifesto'da, kapitalizmin tarih sahnesine çıktığı ilk günden bu yana küresel olduğunu ya da başka bir deyişle küreselleşme eğiliminin kapitalist üretim sürecine içkin yani onun yapısal bir özelliği olduğunu oldukça çarpıcı biçimde tasvir etmişlerdir. Bu yargıyı da, kapitalist üretimin temel yasaları olarak gördükleri, birtakım temel karakteristik ilkelerden türetmişlerdir. Kapitalist üretim tarzının temel yapısal ilkeleri üzerinde yükselen bu yasalar, aynı zamanda, kapitalist üretim tarzının çelişkilerinin de taşıyıcılarıdır. Örneğin, sermaye birikimi, kâr oranlarının düşmesi, aşırı birikim eğilimi, dünya pazarının yaratılması, sermayenin merkezileşmesi ve bunun itici gücü olarak sermayeler arası rekabet, üretici güçlerin gelişmesi....vb. gibi. Kâr, kapitalist üretim sürecinin gerisindeki temel dinamiklerden/ilkelerden biri olarak kabul edildiğinde, kâra konu olan artı değeri üretecek olan işgücünün artan sömürsünün yanı sıra, aynı zamanda, bu artı değerın gerçekleşmesi de gereklidir. İşte bu nokta da, bir dünya pazarının yaratılması ve bu dünya pazarının sürekli ve istikrarlı biçimde genişletilmesi, sistemin can damarını oluşturur. Üstelik bu dünya pazarının yaratılması, sermaye birikimi mantığı açısından, üretim ölçeğinin sürekli olarak genişletilmesinin ve rekabet ilkesinin, bu üretim tarzının temel dinamiklerinden biri olduğu göz önüne alındığında, daha da bir anlam kazanmaktadır. Bu nedenlerle hem yeni ve ucuz hammadde kaynaklarına ve ucuz işgücüne ulaşma, hem de üretilen metalar için ek pazarlar yaratılarak piyasaların genişletilmesi, sistemin mekânsal yayılmasının da temel itici gücünü oluşturur. Kapitalist sistemin mekânsal yayılımını olanaklı kılan esas unsur ise, özellikle, kâr oranlarının düşme sürecinde keskinleşen kapitalistler arası

rekabetin ivme kazandırdığı, sermayenin merkezileşmesi olgusunun tetiklediği, üretim ölçeğinin genişletilmesi gerekliliği ve bunun için üretim yöntemlerinde ve teknolojideki gerçekleştirilen muazzam devrimci gelişmelerdir.

Marx (1990: 221), çelişkili bir sistem olarak kapitalizmin krizlerinin de bu bağlamda yapısal olduğunu vurgulamaktadır. Bu nedenle, kapitalist sistem içerisinde krizler, daima, mevcut çelişkilerin geçici ve zora dayanan çözümleridir ve bozulmuş olan dengeyi tekrar kuran şiddetli patlamalardır. Harvey de (2012a: 357), Marx'a paralel olarak, kapitalist sistem içerisindeki krizleri, kapitalizmin mekânsal-zamansal mantığındaki derin tektonik kaymaların yüzeyde beliren fıskırmaları olduğunu söylemektedir. Marx (1990: 176), kapitalist üretim tarzının barındırdığı iç çelişkilerin, bir krize dönüşmeden bertaraf edilmesinin çeşitli önkoşulları olduğunu belirtmektedir. Bunlardan birini, sermayenin hareketinin kolaylaştırılması oluşturur. Sermaye ne kadar hareketli ise, yani bir üretim alanından diğerine, bir üretim bölgesinden ötekine ne kadar kolay aktarılabilirse, dengelenme o kadar çabuk olur. İkinci önkoşul ise, büyük bir nüfus yoğunluğudur. Bu nüfus yoğunluğunun varlığı, emekçinin kapitalist üretim tarzının egemenliği altına sokulmasını kolaylaştırdığı ölçüde özellikle anlamlıdır. Marx, ayrıca bu ikinci ön koşul uyarınca, emeğin yabancılaşması, vasıfsızlaştırılması ve işçilerin bir üretim alanından diğerine, bir üretim merkezinden ötekine aktarılmasını engelleyen bütün yasakların kaldırılması gerektiğini de vurgular. Günümüzde ulaşım, iletişim ve özellikle bilişim teknolojilerindeki muazzam gelişmelerle, bu önkoşullar gereğince, zamanın ve mekânın büyük ölçüde kapitalist üretim tarzı tarafından fethedilmesi neticesinde, artık emeğin taşınması gereksiz hale gelmektedir. Çünkü teknolojik gelişmelerin itici gücüyle üretim sürecinin önemli bir kısmının, özellikle yedek işgücü rezervinin büyük olduğu dolayısıyla ucuz işgücününün geniş olduğu bölgelere/ülkelere kaydırılması olanaklı hale geldiği için, artık ucuz emek yerinde sömürülmektedir. Marx'ın kapitalist sistem içerisinde, sermaye birikiminin bir krize sebebiyet vermeden istikrarını koruması için gerekli gördüğü bu iki koşul, bugünde geçerliliğini korumakta ve neoliberal küreselleşme sürecinin temel karakteristiğine de işaret etmektedir. Zira bu iki koşul, kapitalist üretim sürecinin yapısal niteliklerine ve temel ilkelerine dayanmakta ve içsel çelişkilerince belirlenmektedir.

Çelişkilerin bertaraf edilemediği durumlar olarak krizler, kapitalizmin yapısal bir özelliğidir. Kapitalist sistem içerisinde krizlere olumsuz bir anlam atfetmek, çoğu zaman geçerli ve doğru bir bakış açısını yansıtmaz. Yapısal krizler, genelde, üretim kapasitesinin artırılmasını ve birikimin sürekliliğinin sağlanması için gerekli koşulların yenilemesini olanaklı kılar. Bu bağlamda her bir krizin, birikim sürecini, yeni ve daha bir üst düzleme geçirdiğini düşünebiliriz (Harvey, 2012a: 291). Kapitalist sistemin temel mantığı sadece kârın maksimizasyonu

değil, aynı zamanda üretim yoluyla yaratılan artı değerın gerçekleşmesi ve genişletilmesidir. Bu çerçevede, kapitalizmin yapısal bir özelliğı olarak aşırı üretim eğilimi, genişleyen sermayelerini realize etmek isteyen sermayedarların karşısına kapitalizmin bir başka çelişkinini, rekabet sorunsalını ve piyasa açmazını çıkarmaktadır. Kapitalist sistem içerisinde piyasanın genişlemesi her zaman aşırı üretim eğiliminin gerisinde kalmakta, bu durum da rekabeti sermaye birikiminin önüne önemli bir engel olarak çıkarmaktadır. Rekabet baskısı altında sınırlı piyasa engelini aşma çabası, sermayenin yeni ihtiyaçlar geliştirme ve pazarı dünya ölçeğinde genişletme eğilimlerini beslemektedir (Clarke, 2012: 125). Bu bağlamda da mekânsal düzenlemeler ve mekânsal yeniden yapılanmalar, kapitalist sistem içinde sermaye birikimi açısından çok önemli işlevler üstlenmektedir. Mekanın üretimi, tamamıyla yeni bölgesel işbölümlerinin örgütlenmesine, yeni ve daha ucuz kaynak komplekslerinin, yeni dinamik sermaye birikimi mekanlarının açılmasına ve kapitalist toplumsal ilişkiler ve kuramsal düzenlemelerin önceden var olan toplumsal oluşumlara nüfuz etmesine ve mevcut sermaye ve emek fazlasının emilmesine yönelik çeşitli yollar sağlar (Harvey, 2001: 77-78). Bu ekseninde, kapitalist sistem ile kentsel mekânlar arasında organik bir ilişki vardır. Kapitalizm, kentsel mekânları sermaye birikiminin gereklilikleri doğrultusunda dönüştürürken, zamanla kentsel mekânlar da sermaye birikiminin nesnel sınırlarını belirler. Kapitalizmin mekân ile kurduğu bu ilişkide, kendi yapısal özelliklerini ve yapısal çelişkilerini de kentsel mekâna taşımaktadır.

Bu çalışmada, kapitalist üretim tarzının temel ilkeleri ile kapitalist kentin arasındaki organik ilişki ve bu bağlamda kapitalist kentin bu sermaye birikimi açısından üstlendiğı işlevler ve oynadığı roller üzerinde durulacaktır. Bu ekseninde kentsel mekânların geçirdiğı değişim ve dönüşümler sermaye birikim mantığı açısından ele alınacak ve kapitalist üretim tarzının temel özellikleri üzerinde durularak, bu temel ilkelerin mekânla ve kentle ilişkisine yer verilecektir. Günümüzü niteleyen temel kavramlardan biri olarak yaygın biçimde kullanılan küreselleşme yerine, neoliberal küreselleşme kavramı tercih edilecektir. Bu tercih, küreselleşmenin, yukarıda da bahsedildiğı üzere, bütünüyle yeni bir olgu olmadığına, kapitalizmin yapısal bir özelliğı olarak kabulüne ve günümüzün küreselleşme sürecinin kapitalizmin yapısal özelliklerini ve çelişkilerini taşımasına karşın, bu çelişkileri aşmaya dönük olarak, ileride değinileceğı gibi, özellikle 1980 yılından itibaren içine girdiğı yeniden yapılanma sürecine ve bu sürecin önceki dönemlerden farklı karakteristik kimi özelliklerine işaret etmektedir. Kentlere sermaye birikim mantığı ekseninde yaklaşılması, neoliberal küresel kentlerin yapısal bir özelliğinin yani devasa bir zenginlik ile hemen yanı başında aşırı bir yoksullaşmanın nasıl eşzamanlı olarak aynı mekânda üretildiğinin açıklanmasına da olanak

vermektedir. Böyle bir kavrayış, kent mekânlarını kapitalizmin hem çelişkilerini hem de dinamizmini yansıtan, günümüz neoliberal küresel kentlerinde gözlemlenen sosyal dışlanma ve buna paralel olarak mekânsal dışlama/ayırışma pratiklerinin, kentsel şiddetin, kent yoksulluğunun... vb. 21 yüzyılın kentlerinde gözlemlenen arızı birer patolojik durumdan ziyade, bizatihi kapitalizmin yapısal özelliklerinden ve içsel çelişkilerinden kaynaklandığını ve dolayısıyla yapısal özelliklerin ve çelişkilerin kent mekanındaki tezahürleri olduğunu göstermektedir. Neoliberal küresel kent kavramsallaştırılması da küresel kent kavramsallaştırmasına tercih edilmiştir. Zira kapitalist üretim sürecinin temel dinamikleri, ilk baştan itibaren kentler arasında da hiyerarşik bir düzen yaratmış, belirli kentleri uluslararası ticaretin merkezi haline getirerek bunları birbirine bağlamıştır. Artı değerün üretimine ve dolaşımına dayanan kapitalist sistem içerisinde kentlerin üstlendikleri roller, büyük ölçüde kentte yoğunlaşmış bulunan artı değerün dağıtımını yöneten toplumsal, teknolojik ve kurumsal olanaklara bağımlıdır (Harvey, 2009: 212). Böylelikle, hem kentler arasında hem de kentlerle kırsal alanlar arasında hiyerarşik ilişkiler oluşmaktadır. Bu hiyerarşik ilişki de kapitalizmin yapısal bir özelliğidir. Tarihsel olarak da, kapitalist kentin ortaya çıkmasında, kentlerin ve sanayilerin birbirini koşulladığı görülmektedir. Hammadde, yoğun nüfus dolayısıyla emek rezervine ve pazarlara yakınlık ya da en azından ulusal ve uluslararası pazarlara ulaşım imkânına ve kolaylığına sahip alanlar, hızla sanayileşmenin merkezi haline gelerek kentleşmiş ve bu kentler de kendi hinterlandını da geliştirmiş ve giderek uluslararası ticaretin beşiği haline gelmişlerdir. Örneğin sanayi devriminin ev sahibi İngiltere'nin başkenti, Londra, 19. yüzyılda, dünya ticaretinin de başkentidir.

sonun başlangıcına ulaşmaksızın ve kentin bitmek kırmak üzere olduğu izlenimini verebilecek bir noktaya erişmeksizin içinde saatlerce dolaşabileceğimiz Londra gibi bir kent, garip bir şeydir. Bu dev merkezileşme, bu iki-buçuk milyon insanın bir noktada yığılması, bu iki-buçuk milyonun gücünü yüz kat artırmıştır; Londra'yı dünyanın ticari başkenti yapmıştır; dev doklar yaratmış ve Thames nehrinin üzerini sürekli örten binlerce tekneyi bir araya getirmiştir....yapı yığınları, özellikle, Woolwich'ten yukarı doğru iki yakalı rıhtımlar, her iki kıyıda, ortada yalnızca dar bir su yolu bırakıncaya dek giderek daha dar aralıklarla demir atmış sayısız gemi, o dar su yolundan birbiri ardınca fırlayıp geçen yüzlerce gemi...(Engels, 2010:66).

Fakat bugünün kentsel hiyerarşileri ve küresel kentleri yine kapitalist üretimin yapısal özelliklerince ve çelişkilerince belirlense de, bu çelişkileri aşmaya dönük bir çabaya da sahne olduklarından önceki tarihsel dönemlerden farklı, yapısal değişiklikler taşımaktadır. Son bölümde, bu değişiklikleri vurgulamak adına, neoliberal küresel kentler kavramsallaştırılması kullanılacaktır.

Sermaye Birikimi, Kriz ve Kapitalist Kent

Kapitalist Üretim Tarzının Temel Yapısal Özellikleri, Sermaye Birikimi ve Kentler Marx (1990: 175), kapitalist üretimin ilerlemesiyle birlikte, bu üretim tarzının kendi koşullarını da geliştirdiğini ve üretim sürecinin dayandığı bütün toplumsal önkoşulları, kendisine özgü niteliğe ve kendi özel yasalarına bağımlı kıldığını söylerken şüphesiz çok önemli bir tespit yapıyordu. Kapitalist üretim tarzının gelişmesiyle birlikte, kentler ve kırsal alanlar, bu sistemin temel yasalarına bağlı olarak, bu sistemin suretinde köklü değişim ve dönüşümlere uğramışlardır. Kapitalist üretim sistemi, her şeyden önce işçinin emek gücünü meta olarak satmasına dayandığı için, bunun koşulu, kırsal nüfusun yoğun biçimde topraklarından kopartılarak, kentlerde gelişen sanayilerin işgücü ihtiyacını karşılamak için, ücretli işçilere dönüştürülerek kentlere çekilmesi idi. Bu süreç, büyük sanayilerin gelişmesinden önce, temel dinamiğini çok sayıda işçinin aynı sermayenin kontrolü altına girmesinin ve işbölümünün oluşturduğu manifaktür üretiminin gelişmesi ile yoğunlaşmaya başlamıştır.¹ Feodalitenin çözülüşü ve manifaktürlerin gelişmesiyle birlikte, üretim tarzında dolayısıyla kır hayatının yaşam koşullarında ve istihdam araçlarında, büyük ve ani şiddetli devrimler gerçekleşmiştir (Marx, 2011: 347). Bu sürecin akabinde, özellikle büyük sanayilerin kurulması ve gelişmesiyle birlikte, kapitalist üretim tarzı derinleşmeye başlamış, bu doğrultuda kent ile kır birbirinden ayrılmış ve bu ayrılış, Marx (2011:341) tarafından, her tür gelişkin ve meta mübadelesinin aracılık ettiği işbölümünün temeli olarak görülmesinin yanı sıra, aynı zamanda, bu karşıtlığın hareketi, burjuva toplumunun bütün iktisadi tarihini özetleyen bir mekanizmaya da dönüştürülmüştür.

Kapitalist kentlerin gelişimine ve dönüşümüne ivme kazandıran en önemli unsur, yine Marx'ın (1990:216), deyimiyle, kapitalist üretimin ilk ve en yakın amacı ve itici gücü olan sermaye birikimidir. Bu bağlamda sermaye birikimi ile kentleşme arasında organik bir ilişki vardır. Harvey de (2008: 1), kapitalist toplumlarda kentleşme sürecinin sermaye birikim süreçlerinden bağımsız anlaşılamayacağını vurgulayarak, kentlerin artı-ürünün coğrafi ve toplumsal yoğunlaşmaları sayesinde yükseldiğini ve kentleşmenin de artı-ürünün harekete geçirilmesine dayalı olduğunu belirtmektedir. Kapitalist sermaye birikim mantığı açısından, sermaye birikimi ile kentleşme arasındaki dinamik organik ilişkinin ilk aşamasında, geniş toplumsal kesimlerin mülksüzleşmesinin yattığı söylenebilir. Marx'ın (2011: 728), sermayenin tarih öncesini oluşturduğunu söylediği sermayenin ilkel birikim döneminde, büyük halk kitleleri topraklarından, geçim araçlarından ve emek aletlerinden yoksun bırakılarak zorla mülksüzleştirilmiştir. Farklı toplumsal kesimlerin, özellikle ilkel sermaye birikimi evresinde, gerisinde kapitalizmin rekabet ilkesinin yattığı söz konusu bu mülksüzleştirilme süreci,

bir yanıyla bu kesimlerin ücretli işçiye dönüştürülmesinde önemli bir işlev görmesinin yanı sıra, aynı zamanda, kendi üretim araçlarına dolayısıyla geçim araçlarına sahip olan küçük işletme sahiplerinin ve tarımdaki küçük üreticilerin de hızla tasfiyesini olanaklı kılarak, sermayenin merkezileşmesine, küçük bir azınlığın elinde toplanarak birikimine ivme kazandırmıştır. Bu mülksüzleşme yoluyla birikim, Marx'a göre(2011: 729), kapitalist üretimin özünde yatan yasaların (bilhassa sermayedarlar arası rekabet ve piyasa sorunsalı bağlamında), işlemesiyle, yani sermayelerin merkezileşmesiyle gerçekleşir. Bu bağlamda, sermayenin merkezileşmesi, sermaye birikiminin temel yasalarından biridir. Zira sermaye birikimi, gerçekleştirilen artı değer bir kısmının yeniden yatırıma dönüştürülmesini ile mümkün olmaktadır. Bu çerçevede, sermaye birikimi kapitalist üretim tarzının önkoşulunu oluşturur.

Artık değer sürekli olarak yeniden yatırıma dönüştürülmesi, başka bir deyişle, sermayenin sermaye ile üretimi süreci olarak sermaye birikimi, kendisini, üretim sürecinde yer alan sermayenin büyüklüğünü gittikçe artırması biçiminde ortaya koyar. Öte yandan sermaye kitlesindeki bu büyüme de, üretimin daha büyük bir ölçüğe ulaşmasının ve buna eşlik eden, emeğin üretkenliğini artırmanın ve artık değer üretimini hızlandırmanın yöntemlerinin de temelini oluşturur.

Böylece, belli bir derecedeki sermaye birikimi, özgül kapitalist üretim tarzının koşulu olarak gözüküyorsa, bu sonucunu da, diğer taraftan, sermayenin hızlandırılmış bir birikimine yol açar. Bundan ötürü, sermaye birikimi ile birlikte özgül kapitalist üretim tarzı, özgül kapitalist üretim tarzı ile birlikte de sermaye birikimi gelişmektedir (Marx, 2011: 606).

Dolayısıyla sermayenin merkezileşmesi, biriken sermaye kitlesinin artmasına yol açarak ve bunun tekrar yatırıma dönüşen payını artırarak, üretici güçlerin gelişmesinde, üretimin ölçüğünün büyütülerek birikimin hızlanmasında ve sermayenin genişleyen yeniden üretiminde önemli rol oynamaktadır. Bu bağlamda, hızlanan sermaye birikiminin, üretimin ölçüğünü genişletmesinin şüphesiz mekânsal aksları da bulunmaktadır. Kapitalist sanayileşmenin genişlemesi ile kapitalist kentlerin gelişmesi ve genişlemesi arasında şüphesiz doğrusal bir ilişki bulunmaktadır. Devasa bir sanayileşme ve bu ekseninde büyüyen iç ve dış ticaret hacimleri ve bununla paralel olarak sürekli sınırları zorlanan piyasa genişletilmesi sürecinde kentler, bir yandan hızlanan sermaye birikimi neticesinde, sermayenin genişleyen yeniden üretimi sürecinde, elde edilen artı değer yeniden yatırıma dönüştürecek olan kısmından önemli bir pay alarak, yine kapitalist üretimin üç temel olgusundan biri olarak belirtilen, dünya pazarının yaratılması/genişletilmesi(Marx, 1990:235) ekseninde, önemli alt yapı yatırımlarına sahne olmakta, bu doğrultuda, giderek büyümekte ve genişlemektedir. Sanayileşme sürecinde kırsal alan hızla kapitalist üretim

sürecine entegre olurken, kırsal alanın yapısı da hızla dönüşmeye başlamıştır. Böylelikle, kapitalist üretim tarzının gelişmesiyle birlikte, Engels'in deyimiyle (2010:64) *"kırsal alanda kurulan her fabrika, içinde imalatçı bir kenttin tohumlarını taşımaktadır"*. Özellikle kapitalist üretim sürecinin ilk dönemlerinde, ulaşım olanaklarının sınırlılığı dikkate alındığında, sanayilerin ihtiyaç duyduğu hammadde kaynaklarına yakınlık, kırsal alan ve kentleşme süreci arasında devingenliğe ve sürekli olarak bozulma ve yeniden yaratılma süreçlerine ivme kazandırmıştır.

Hammadde kaynaklarına sahip ya da yakın kırsal alanların hızla sanayileşme sürecine girmeleri, bu alanların kentleşme sürecine çekilmelerine neden olmuş, aynı zamanda bu sanayilerin ücretli işgücüne de ihtiyaç duyduğundan, bu alanlarda nüfus yoğunluğunda artışını da beraberinde getirmiştir.

Pamuklu sanayinin ana merkezi, başladığı Lancashire'dır; bu gözlerden irak, kötü ekilip biçilen, bataklıkla kaplı yöreyi tümünden değiştirmiş, meşgul, canlı, seksen yılda nüfusunu on kat artıran, toplam nüfusu 700.000 olan Liverpool'la Manchester gibi iki dev kent yaratan, 60.000 nüfuslu Bolton, 75.000 nüfuslu Rochdale, 50.000 nüfuslu Oldham, 60.000 nüfuslu Preston, 40.000'er nüfuslu Ashton ve Stalybridge gibi komşu kasabaların yanı sıra, sanki sihirli deneyle dokunmuşçasına bir dizi imalatçı kasaba yaratan bölgeye dönüştürmüştür (Engels, 2010: 51).

Kapitalist üretim tarzının yapısal özelliklerinden biri olarak sermayenin giderek merkezileşmesi ve özellikle de merkezileşen sermayenin kentleşmesi, giderek nüfusun da merkezileşmesine ivme kazandırmıştır. Zira nüfus yoğunluğu, kapitalist üretim tarzının temel özelliklerinden birini oluşturan, kâra konu olan artı değer yaratılmasının doğrudan emek gücüne bağlı olmasının ve elde edilen artı değer büyütülmesinin, yine, emeğin yoğunlaşarak artan sömürüsüne dayanmasından dolayı, kapitalist sistem için temel yapısal gerekliliklerden birini oluşturur. Ayrıca kapitalizmin kriz dönemlerinde nüfus yoğunluğu, yedek emek rezervinin büyümesini kolaylaştırarak, üretim maliyetlerinin aşağı çekilmesine de imkân tanır. Bu bağlamda, 19. yüzyılda kapitalist üretim tarzının derinleşmesiyle özellikle büyük sanayilerin ortaya çıkması ile birlikte, nüfus da bu sanayilerin çevresinde yoğunlaşmaya başlamıştır. Örneğin Engels(2010: 52), yoğun sanayileşme faaliyetine sahne olan beş kentin, 1801-1831 tarihleri arasındaki nüfus artışlarına yer vermiştir: Bradford nüfusu, 1801'de 29.000 iken 1831 de 77.000; Halifax'da, 1801'de 63.000 iken 1831'de 110.000; Huddersfield'de 1801'de 15.000 iken 1831'de 34.000; Leeds'de 1801'de 53.000 iken 1831'de 123.000 ve son olarak West Ridding kentinin bütününde 1801'de 564.000'den 1831'de 980.000'e fırlamıştır. Ayrıca İskoçya'da pamuklu

sanayinin Glasgow'a gelmesinden sonra, bu şehir nüfusunu 30.000'den 300.000'e yükseltmiştir. Buna bir de Engels'in dünya ticaretinin başkenti olarak nitelendirdiği Londra'nın nüfusunun, iki buçuk milyonu bulduğunu belirtirsek, söz konusu tablo daha da anlamlı hale gelecektir. Dolayısıyla dünya pazarıyla farklı ülkelerin eklemlenmeleri, kentsel mekânlar üzerinden ve onların merkezi kentleri dolayısıyla gerçekleştirilmektedir. Ayrıca, yine her bir ülkenin farklı kentleri, kasabaları, köyleri, bu ülkelerin ticari, sanayi ve finans sermayelerinin yoğunlaştığı merkezleri olan söz konusu merkezi kentleri dolayısıyla veya dolayımında dünya pazarına eklemlenmektedir.

Sanayileşme süreciyle birlikte başlayan yoğun sermaye birikim sürecinin diğer bir yüzü olarak yaygın kentleşme süreci, aynı zamanda bir yönüyle de, özellikle ileride bahsedileceği üzere, aşırı sermaye birikimi dönemlerinde, büyük kentlerin önemli yatırımlara sahne olması neticesinde, sermayenin değerlendirme sorununu da büyük ölçüde çözmektedir. Sermaye birikiminin istikrarlı genişleyen yeniden üretiminin can damarlarından biri olarak artı değer gerçekleştirme ve elde edilen sermayenin bir kısmının tekrar yatırılma dönüştürülmesi dolayısıyla sermayenin değerlendirme süreci ve bununla organik ilişkili içerisinde sürekli genişleyen ve istikrarını koruyan bir 'dünya pazarı'nın yaratılması, geliştirilmesi ve genişletilmesi yoğun ve yaygın mekânsal düzenlemeleri gerektirmiştir. Üretici güçlerde sürekli ve yoğun gelişmelerle nitelenen kapitalist üretim tarzı, bu gelişmeleri mekâna özellikle kentsel mekânlara kanalize ederek, sermaye birikimin temel yasaları ekseninde, kapitalist üretim tarzının üç temel olgusu arasında gösterilen (Marx, 1990: 235), dünya pazarının yaratılması ve geliştirilmesi ekseninde, önemli mekânsal düzenlemeleri harekete geçirmiştir. Örneğin, makineleşme süreci ile birlikte önem kazanan hammadde ihtiyacı ve arayışının ivme kazandırdığı, demir dökme teknolojisindeki gelişmeden sonra, demir üretimindeki muazzam gelişmelerin akabinde 1788 yılında Yorkshire'de ilk demir köprü yapılmış, bunları başka demir köprüler izlemiştir. Yine Sanayi Devrimi'ne ev sahipliği yapan İngiltere'de 1755 yılından itibaren kanal yapımları hızlanmış ve 1830 yılında Liverpool ile Manchester arasında ilk büyük demir yolu yapılmış ve sonrasında büyük kentler demiryoluyla birbirine bağlanmıştır. (Engels, 2010: 57). Buna paralel olarak buharlı gemilerin 19. yüzyılın başından itibaren kullanımını da bu sürece ekleyebiliriz. Bütün bu teknolojik gelişmelerin verdiği ivme ile gerçekleştiren bu mekânsal yatırımlar, farklı ülkelerin piyasaların birleştirilerek bir dünya pazarının yaratılmasının da önemli birer uğrağıdır.

Kapitalist üretim süreci, esas olarak artı değer üretiminden ibarettir. Bu artı değer üretimi ise, Marx'ın deyimiyle, kapitalist üretimin ilk ve en yakın amacı ve itici gücüdür. Marx, artı değer üretimi, gerçekleştirilmesi ve birikimi açısından kapitalist üretim sürecinin farklı aşamalarının varlığını tespit eder.

Marx (1990:216:217), kapitalist üretim sürecinin ilk aşamasını, artı değer elde edilmesi yani doğrudan üretim sürecinin oluşturduğunu belirtir. Bu aşamada elden geldiğince çok artı emek sızdırıp ve bu da metalarda maddeleşir maddeleşmez artı değer üretilmiş olur. Böylelikle sermaye, yaratılan artı değer ölçüsü oranında, karşılığı ödenmemiş emek emmiştir. Kapitalist üretim sürecinin ikinci aşamasında, tam metalar kitlesinin, yani değişmeyen ve değişen sermayeyi yerine koyan kısmı ile artı değeri temsil eden parçayı da içeren, toplam ürünün satılması gerekir. Bu süreç artı değer gerçekleştirme sürecidir. Bunun akabinde yaratılan artı değer bir kısmının tekrar yatırıma dönüştürülerek sermayeye çevrilmesi ya da birikim, bu artı değer üretiminin ayrılmaz bir parçasını oluşturmaktadır. Son aşamada ise, yaratılan artı değer bölüşülmesi süreci vardır. Bu doğrultuda, Lefebvre de (2013:28), Marx'a paralel olarak, sermaye birikiminin önemli dolaylılarından biri olarak, kentsel mekanın, kapitalist üretim sürecinin artı değer üretimi, gerçekleşmesi ve bölüşümü ekseninde üstlendiği önemli işlevleri üzerinde durmaktadır. Ona göre, artı-değer ilk olarak kırdan oluşmuştur. Bu oluşum, önce zanaata dayalı üretimin, arkasından sanayi üretiminin merkezi haline geldiği ölçüde şehre doğru kaymıştır. Diğer yandan Lefebvre, şehirlerdeki ticaret ve bankacılık sisteminin her zaman artı-değerin gerçekleşmesinin aracı olduğunu vurgulayarak, artı değer bölüşümü söz konusu olduğunda ise, kentlerin efendilerinin her zaman ondan büyük (yatırımlarından büyük) bir pay almaya çalıştıklarını belirtmektedir. Artı değer her üç unsurunda da kentsel merkez giderek daha önemli bir rol oynamaktadır. Bu, kentsel merkeziyetin kapitalist üretim biçiminde gördüğü temel, fakat bilinmeyen ya da fark edilmeyen işlevi ortaya koymaktadır. Bu da Lefebvre'ye göre, kentsel merkezin üretici güçler ve üretim biçimiyle olan ilişkisidir. Zira Lefebvre'ye göre, kapitalist sistem içerisinde mekânın üretimi, üretim ilişkilerinin ürünüdür. Bu nokta da şunu söyleyebiliriz ki, sermaye birikiminin mekânı olarak kentler, aynı zamanda üretici güçlerinin, üretim ilişkilerinin ve bunların arasındaki çelişkilerin hem taşıyıcısı hem de yeniden üretiminin aracısındırlar.

Sermaye birikiminin tarihi, aynı zamanda, sermayenin mekâna ve zamana karşı yürüttüğü bir mücadelenin de tarihidir. Bu mücadelenin nesnel sınırları, kapitalist üretim tarzının temel yasalarınca ve çelişkilerince belirlenmiştir. Örneğin ilkel sermaye birikim döneminde, modern sanayinin gelişmesini önceleyen esas faktör nüfusun birikmesi olmuştur. Daha önce de vurgulandığı gibi, temel motivasyonu kâr olan kapitalist üretim sürecinin temel amacı artı değer üretimidir. Artı değer de, karşılığı ödenmeyen artı emeğin olabildiğince artırılmasına tekabül etmektedir. Bu bağlamda, kentlerin merkezileşmesi ile sermayenin merkezileşmesi, buradan da nüfusun merkezileşmesi arasındaki organik ilişki daha açık hale gelmektedir. Kapitalist üretim süreci sürekli olarak

genişleyen bir emek rezervine ulaşmak durumundadır. Bunun içinde her türlü mekânsal engelleri ve sınırları aşmak zorundadır. Mekânsal sınırları aşma zorunluluğun gerisindeki kapitalist üretim sürecinin ikinci yapısal özelliği, artı değerın gerçekleşme sorunudur. Bunun için, hem ulusal pazarların hem de uluslararası piyasalarının sınırlarının sürekli olarak genişletilmesi ve bu yöndeki bütün mekânsal engellerin aşılması gereklidir. Örneğin Marx, pazarın kendi dışından coğrafi ve zamansal olarak sınırlandırılmış olduğunu ifade etmektedir. *“İç pazar hem dış hem dünya pazarıyla karşılaştırıldığında sınırlıdır; dış pazar dünya pazarıyla karşılaştırıldığında sınırlıdır. Dünya pazarı ise, kendi içinde genişleyebilme gücünde olduğu halde, zamanın her anındaki sınırlarıyla çerçevelenmiştir”* (Marx,1999: 503). Sermaye birikimi açısından, sadece artı değerın elde edilmesi veya satılması yetmez. Aynı zamanda, elde edilen sermayenin bir bölümünün tekrar kârlı biçimde yatırıma dönüştürülmesi gerekir. Özellikle bu husus, aşırı birikim dönemlerinde atıl sermayenin artmasıyla kâr oranında gözlemlenen düşüşte, sermayedarın karşısına önemli bir açmaz olarak çıkar. Bu nedenle bu açmazın çözülmesinde, bu atıl sermayenin tekrar kârlı olacak biçimde üretim sürecine çekilmesinde, mekânsal sınırların aşılması hayati bir işlev üstlenir. Zira giriş bölümünde vurgulandığı gibi, sermayenin mekânsal hareketliliğinin artırılması, kapitalist üretim tarzının içsel çelişkilerinin bertaraf edilmesinde gerekli olan önkoşullardan biridir. İşte bu nokta da, aşırı birikimin yapısal göstergelerinden biri olarak atıl sermayenin kâr getirecek şekilde değerlendirme araçlarından biri olarak sermaye ihracı gündeme gelir.

Sermaye eğer dışarıya gönderiliyorsa bu mutlaka içeride kullanılmadığı için değil, dış bir ülkede daha yüksek bir kâr oranı ile kullanılabildiği içindir. Ama böyle bir sermaye, çalışmakta olan işçi nüfusu için ve genellikle sermayeyi gönderen ülke için mutlak fazla sermayedir. Böyle bir sermaye, nispi aşırı nüfus ile yan yana bulunur(Marx, 1990: 226).

Bu bağlamda verilebilecek bir örnek, emperyalist ülkelerin nüfus alanına dönüşen Osmanlı İmparatorluğu'nda, 19 yüzyılda, birbirleriyle yoğun rekabet içindeki emperyalist ülkelerin sermayelerince gerçekleştirilen demiryolları yapımıdır. Bu demiryolları yatırımları, sadece sermayenin kârlı biçimde değerlendirilmesini garanti altına almaz, aynı zamanda piyasa sorunsalı da çözerek; uluslararası piyasayı genişleterek, dünya pazarının yaratılmasına da hizmet eder. Tabii aynı zamanda kapitalist sistemin gereksinim duyduğu ucuz hammaddenin çekilmesini de kolaylaştırır. Bu yatırımların diğer bir getirisi de kapitalist sisteme ülkelerin entegre edilmesi, hegemonik ülkenin nüfus alanını genişletmesidir. Bu eksendeki bir başka örnek de Harvey'in (2010a: 144-145), yeni bir dünya pazarının ve yeni bir uluslararası işbölümünün temelini oluşturacağını söylediği ulaşım ve nakliye sisteminin geniş anlamda yaratılması yönündeki önemli bir

uğrak olarak gördüğü, Fransa'da III. Napolyon döneminde yaşanan aşırı birikim krizinin çözümüne de yönelik bir proje olarak Fransız sermayesince Süveyş Kanalı'nın inşa edilmesidir.

Aşırı Birikim Eğilimi ve Kentler

Marx, kapitalist üretimin temel mantığını "üretim için üretim birikim için birikim" olarak açıklarken (Marx, 2011: 575), insanın temel ihtiyaçlarının karşılanması kapitalist sistemin temel amacı olmadığını, kâr oranının, kapitalist üretimin itici gücü olduğunu; dolayısıyla nesnelere ancak, kâr ile üretilebildikleri sürece üretildiğini söylerken, önemli bir gerçeğin de altını çiziyordu. Zira Marx (1990, 227), sermaye metallerden oluştuğu için, aşırı sermaye üretiminin de aşırı meta üretimi anlamına da geleceğini vurgulayarak, şu iki soruyu sorar: halk kitlelerinin eksikliğini çektiği aynı metaller için nasıl olur da talep yetersizliği olur? ve ayrıca içerde emekçilere ortalama miktarda yaşam gereksinimleri ödeyebilmek için, bu talebin dışardan, yabancı piyasalardan aranması nasıl mümkün olur? Vardığı sonuç aşırı üretimin 'nispi bir aşırı üretim' olduğudur. Marx (1993, 229-230), üretimin tüketimle ilişkisini şu şekilde kurmaktadır: tüketim maddesi üreterek yani tüketime yönelik ürün üreterek; tüketim tarzını belirleyerek ve ürettiği metallerle yönelik tüketicide gereksinme yaratarak tüketimin gerçekleşmesini sağlar. Aynı şekilde tüketim de üretimin amacını belirleyici bir gereksinme biçiminde olmasını sağlayarak, üreticinin yeteneğini kısıtlar. Kapitalist üretimin dayandığı önemli bir motivasyon olarak tüketim, bu bağlamda, bir amaçtan ziyade, bir araç olarak yani artı değerlerin gerçekleşme sorunsalı açısından, özellikle anlamlıdır. Bu bağlamda şu soruyu da ekleyebiliriz? Eğer insan ihtiyaçlarının karşılanması kapitalist üretimin temel amacı olsaydı, sistem içerisinde bir yandan aşırı üretim krizleri görülürken, bir yandan da geniş halk yığınlarının en temel insani gereksinimlerden veya ihtiyaçlarından mahrum yaşamaları nasıl mümkün olabilirdi? Marx'ın temel argümanları, bugün 21 yüzyılda dünya nüfusunun giderek artan bir oranının açlıkla boğuşmasıyla güncelliğini korumakta ve aynı zamanda bunun sistemik/yapısal bir sorun olduğunu da gözler önüne sermektedir. Ama Marx'ın bu kavrayışı, ihtiyaçların kapitalist üretim tarzında tamamen işlevsiz olduğuna işaret etmez. Aksine sermayenin değerlendirme süreci söz konusu olduğu, yani artı değerlerin cisimleştiği metallerin satılması, sermaye dolaşımının önemli bir evresini oluşturduğu sürece, yapılan üretimin insan ihtiyaçlarını dikkate alınmasını ve bu yönde gerekiyorsa değişik araçlar ve kanallarla yeni ihtiyaçların yaratılmasını zorunlu kılmaktadır.² Dolayısıyla insan ihtiyaçlarının karşılanmasını kendisine amaç olarak değil, araç olarak seçen kapitalist üretim tarzı, bu ihtiyaçlar dolayımında sermaye birikiminin sürekli olarak artırılmasına dönük üretimde bulunmaya dayanır. Marx'ın ifadesiyle, "*pazarın sınırlarını dikkate almaksızın üretmek, kapitalist*

üretim doğasında vardır"(Marx, 1999:500). Engels de, Marx'a paralel olarak, kapitalist üretimin 'Aşıl topuğunu' oluşturduğunu söylediği kapitalizmin bu doğal yasasını şu şekilde ifade eder:

Kapitalist üretim duramaz. Gittikçe artarak ve yayılarak sürmek, yoksa ölmek zorundadır. Daha bugün bile, dünya pazarlarındaki İngiltere'nin aslan payının azalması, durgunluk, sıkıntı, bir yandan sermayenin, bir başka yanda ise, emeğin bir bölümünün atıl kalması anlamına gelmektedir. Bu nokta kapitalist üretimin can alıcı yeri, Aşıl'ın topuğudur. Kapitalist üretimin dayanağı, devamlı bir genişleme gereğidir ve bu genişleme artık olanaksızlaşmış bulunmaktadır. Varılan sonuç bu kördüğündür (Engels, 1979: 547).

Engels'in açıklamasında da görüldüğü gibi, kapitalist üretim sisteminin temel karakteristiklerinden birini oluşturan ve Marx'ın vurguladığı gibi, pazar sorununu göz ardı eden "üretim için üretim birikim için birikim" yasası, ekonomik durgunluğa ve giderek kapitalist üretim tarzının yapısal krizine de yol açan, atıl sermaye ile atıl emeğin yani aşırı birikim eğiliminin varoluşunun da nesnel zeminini hazırlamaktadır. Böylece atıl sermaye ve atıl emeğin doğuşunun önemli nedenlerinden biri pazar/piyasa sorunu olmaktadır. Bu bağlamda Marx'a göre (1999: 502-503), pazarın, üretimden daha yavaş genişlediğini ya da sermayenin, yeniden üretim sürecinde içinden geçtiği döngüde, yani içinde sermayenin yalnızca yeniden üretilmediği ama genişlemiş ölçekte yeniden üretildiği, yine içinde sermayenin bir çemberi değil bir sarmalı tanımladığı döngüde, öyle bir an gelir ki, pazar, kendisinin üretim için çok dar olduğunu ortaya koyar. Ama bu durum Marx'a göre, söz konusu döngünün sonunda olmaktadır. Bu süreç, kendisini pazarın metaya boğulmasıyla gösterir. Bu durumda aşırı üretim belirgindir ve ona göre, eğer üretimin genişlemesi pazarın genişlemesine ayak uydurabilseydi, pazarda zaten aşırı mal bolluğu olmaz ve aşırı üretim gerçekleşmezdi.

Büyüyen bir artı nüfus ile birlikte ve aynı zamanda bir sermaye fazlası bulunması, bu kendinden çelişkili temeller üzerinde Marx'a göre hiç de çelişki sayılmaz. Çünkü bu ikisinin bir araya gelmesi, gerçekte, üretilen artı değer kitlesini artırırken, aynı zamanda bu artı değerün üretildiği koşullar ile gerçekleştirildiği koşullar arasındaki çelişkiyi de şiddetlendirir. Bu doğrultuda denilebilir ki, atıl emek ile atıl sermayenin bir arada bulunduğu bir duruma işaret eden aşırı birikim eğilimi,³ sermayenin dolaşım döngüsündeki evreler arasındaki tıkanıklığa da işaret eder. Üretim sürecinde artı değerün elde edildiği aşama olan birinci evre ile ikinci evreyi oluşturan, artı değerün gerçekleştiği yani artı değerün cisimleştiği metaların satıldığı aşama ve elde edilen sermayenin bir kısmının yeniden yatırıma dönüştüğü son evre arasında bir kopuş meydana

gelmiştir. İşte kentsel faaliyetler ve yatırımlar bu aşamada önemli bir rol üstlenmektedir. Atıl sermaye ile atıl emeğin emilmesi ve sermaye döngüsünün yeniden başlatılmasında hayati bir işlev üstlenir. İşte bu nedendir ki, her aşırı birikim durumuna kentsel yenilemelerin ve kentsel yatırımların eşlik etmesi bir tesadüf olarak değerlendirilemez. Bu doğrultuda Harvey, sermaye döngüsünde, meta üretimi ve tüketiminin gerçekleştiği evrede biriken sermayenin tekrar yatırıma dönüştürülmesinin mümkün olmadığı durumlarda, yani aşırı birikim koşullarında ister devlet aracılığıyla olsun ister piyasa, biriken kaynakların önemli bir bölümünün kentsel yapıyı çevreye yönlendirilmesinin aşırı birikim krizinin çözülmesinde önemli rol oynadığını belirtmektedir. Böylelikle yapıyı çevreye yönlendirilen yatırımlar bir yandan kâr oranlarında düşme ve durgunlukla seyreden aşırı birikim sorununu çözülmesine yardımcı olurken, bir yandan da yeni taleplerin ortaya çıkmasına yol açarak sermaye döngüsündeki tıkanıklığın giderilmesine destek olmaktadır (Harvey, 1985; aktaran Şengül2001:20).⁴

Aşırı birikim krizleri çözülemezse, Marx'ın ifadesiyle (1990: 217), işçiden sızdırılan artı değerın hiç gerçekleşmemesi ya da kısmen gerçekleştirilmesi ve hatta sermayenin kısmen ya da bütünüyle kaybedilmesi/imhası ile sonuçlanabilir. Bu ihtimalin bertaraf edilmesinde ya da en az hasarla atlatılmasında mekânsal düzenleme önemli bir araç işlevi görür. Bu bağlamda Lefebvre (2013) mekânın üretiminin onu icat eden, onu yöneten, ondan (geniş şekilde) kâr sağlayan kişilerin çıkarlarına göre gerçekleştiğini vurgularken, sermaye birikimi ile kentleşme arasındaki veya aşırı birikim eğilimi ile kentleşme arasındaki ilişkiden hareket etmektedir. Üstelik mekânın üretiminin de yeni bir olgu olmadığını söylerken, yine bu yapısal hat üzerinde durmaktadır. Lefebvre, pozitif, hümanist, teknolojik bir görünüm altında şehircilik faaliyetinin devasa bir operasyonun üzerini örttüğünü vurgulayarak, bu hareketlerin operasyonun temel özelliklerini, anlamını ve amacını gizlediğini belirtmektedir. Kapitalist bir strateji olarak bu operasyonun amacı, mekan üzerinde nüfuz ve böylelikle ortalama kârın azalma eğilimine karşı mücadele...vs dir. Bu mücadeleye bir örnek olarak Harvey (2010a: 157), 1851'de sermaye birikimi açısından asıl sorunun sermaye ve işgücü fazlasının emilmesi olduğunu vurgulayarak, Paris'in adeta yıkılıp yeniden inşasının, sadece sermayenin o günkü gelişme evresindeki ihtiyaçları ve gerekliliklerini karşılamakla kalmayıp; atıl sermaye ve emeğin kârlı alanlarda yeniden değerlendirilmesinin de önünü açtığını, bizzat ivme kazandırılan spekülasyon hareketlerle de kârın maksimizasyonuna dikkate değer katkıda bulunduğunu bize göstermektedir. Bu mekan üzerindeki bu spekülasyonun boyutları ise şu şekildedir: Paris'te kentsel yenileme onaylanır onaylanmaz arsa fiyatları hızla artmış, 1850'de Sebastopol Bulvarı'nda 25 Frank olan arsa fiyatları 1857'de metrekaresi 1000 Franka çıkmıştır. 1867 Sergisi'nden sonra belirli bölgelerinde arazi bedelleri iki yıl içinde on kat artmıştır (Harvey, 2010a: 180).

Kapitalist sistem içerisinde özellikle piyasa sorununun tetiklediği, sermayedarlar arası rekabet ve sermayenin böylelikle merkezileşmesinin mekânsal akıllarının da bulunduğu daha önce vurgulanmıştı. Aşırı sermaye birikimi krizlerinin bertaraf edilmesinde, önemli bir seçeneğin de biriken sermayenin kentsel yapıyı çevreye kanallandırmak olduğu ve bu aktarımın mekân üzerinde muazzam bir spekülasyona yol açtığı da yukarıda belirtilmişti. İşte bu spekülasyon, sermayedarlar arasında keskinleşen rekabetin, kentsel mekâna sızmasını ve kentsel mekânlar üzerinden ve onun dolayısıyla gerçekleştirilmesine de yol açmıştır.

Paris emlak piyasası burjuvazinin bütün kesimlerinde varlık biriktirmenin gözde yoluysa, 1840'larda esnaf ve zanaatkarların hâkimiyetindeydi (yarısı), serbest meslekler ve ticari çıkarılarsa kalan üçte birini kontrol ediyordu. 1880'lere gelindiğinde bu şema tamamen değişmişti. Esnaflar ve zanaatkarlar yüzde 13,6'ya, serbest meslekler yüzde 8,1'e düşmüş, yerlerini yalnızca emlak sahipleri olarak nitelenen bir kesim almıştı (yüzde 53,6) ticari çıkar çevreleri (yalnızca yeni bir kategori olan 'şirketler'le birleştiklerinde) konumlarını koruyabilmişlerdi. Esnaflar sadece şehrin dış taraflarında kayda değer bir varlık sürdürebildiler. Alt orta sınıf ve küçük burjuvazi mülk sahipliğinden adım adım dışlandı özellikle de merkez yerlerde. Yerlerini ev sahipleri ve ticari çıkar çevrelerinin oluşturduğu yüksek burjuvazi aldı. Bu değişim ticari, finansal ve imalat yapısındaki başlıca değişimlerle tutarlıydı (Harvey, 2010a: 166).

Ayrıca Paris'in merkezindeki yıkım ve soylulaştırma sürecinin emekçi kesimler açısından maliyeti de oldukça yüksek olmuştur. Merkeze yönelik, düşük gelirli grupların arzını düşürmüş ve düşük gelirli talebini başka alanlara ya da dış kesimlerdeki yeni inşaat bölgelerine kaydırılmasına yol açmıştır. Sonuçta burada da kiralar hızla artış göstermiştir (Harvey, 2010a: 182). Bu durum, kapitalizm tarihindeki erken bir örnekten hareketle, 21 yüzyılının neoliberal kentlerinin önemli bir patolojisi olarak görülen ve artık kabul edilen mekânsal dışlamanın/ ayrışmanın, daha 19 yüzyılda kapitalist kentlerin yapılanmasında da gözlemlenen bir olgu olduğunu göstermektedir. Zira Harvey'in (2010a), Paris üzerinde yapmış olduğu çalışması daha 19 yüzyılda 21. yüzyılın sermaye birikiminin önemli bir stratejik ve ideolojik aracı olarak kentsel yenileme hareketinin ve soylulaştırma stratejisinin, geniş toplumsal kesimlerin yerinden edilmesine ve mekânsal ayrışmayı/dışlanmayı nasıl yeniden ürettiğine yönelik sayısız örnekler ve önemli analizlerle doludur. Harvey (2013: 60), bir sermaye stratejisi olarak soylulaştırmanın ve mülksüzleştirmenin, kapitalist kentsel süreçlerin çekirdeğini oluşturduğunu söyleyerek; bu olguları, sermayenin kentsel yenileme aracılığıyla soğurulmasının, kentsel mekâna olan yansımaları olarak değerlendirmektedir. Bu bağlamda, mekânsal ayrışma ve dışlama, kapitalist kentlerin arızisi değil, asli bir özelliği olup, bizatihi kapitalist sermaye birikiminin rasyonalitesinin yani artı

değerin üretilmesinin ve bu artı değere el konulmasının neticesi olarak artan eşitsizlik ve sömürünün ve bu bağlamda kapitalist üretim ilişkilerinin mekânsal tezahüründen başka bir şey değildir. Dolayısıyla, mekânsal ayrışma ve dışlamayı üreten ve sonrasında bunu farklı ölçeklerde ve mekânlarda yeniden üreten, kapitalist üretim tarzı ve sermaye birikimin yapısal özellikleri ve çelişkileridir:

Kapitalist üretim biçiminin işçilerimizi her gece içine kapattığı hastalıkların üreme yeri, rezilane delik ve bodrumlar ortadan kaldırılmamıştır; yalnızca başka yere kaydırılmıştır! Onları ilk elde yaratmış olan aynı ekonomik zorunluluk daha sonraki yerinde de yaratmaktadır (Engels, 1992: 77).

Kapitalizm, kentlerin yeniden yapılanmasında, ister kentsel yenileme ister kentsel dönüştürme diye adlandırılсын mekânsal ayrışmayı/dışlamayı ortadan kaldırmak şöyle dursun bizatihi yeniden üretir ama farklı mekânlarda. Kentsel dönüştürme ve yeniden yapılanmanın tarihi de, Paris örneğinde görüldüğü gibi, kapitalizm tarihi kadar eskidir. Salt bir kentsel planlama deneyiminin ötesinde aynı zamanda iktisadi ve siyasal bir strateji olarak da karşımıza çıkmaktadır. Mekânsal ayrışma, artan yoksulluğa ve sömürüye karşı, varlıklı sınıfların güvenlik ve korunma gereksinmelerine bir cevap olabileceği gibi, dışlanmış olan kesimlerin de artan denetimini ve kontrolüne olanak verir. Kapitalist kentlerin asli bir karakteristiği olarak, yine 1845 yılı İngiltere'sinin bir sanayi şehri olan Manchester örneği de hem mekânsal ayrışmanın kapitalist sisteme içkin olduğunu hem de mekânın sınıfsal doğasını bütün çıplaklığıyla ortaya koymaktadır:

Manchester, öyle garip kurulmuştur ki, kişi kendini işi ve eğlence gezintileriyle sınırlarsa, bu kentte yıllarca yaşasa da hergün sokağa çıksa da emekçi mahalleleriyle hatta işçilerle bile karşı karşıya gelmeyebilir. Bunun başlıca nedeni dile getirilmemiş bilinçsiz bir uzlaşmayla olduğu kadar, söze dökülmüş bilinçli bir kararlılıkla da emekçi halkın mahalleleri, orta sınıf için ayrılan kent mahallelerinden bıçakla kesilmiş gibi ayrılmıştır. Dışarıda, bu kuşağın ötesinde üst ve orta burjuvazi yaşar, orta-burjuvazi emekçi mahallelerin hemen yakınında düzenli biçimde yapılmış caddelerde, özellikle Chorlton'da ve Cheetham Hill'in alt mahallelerinde oturur; üst burjuvazi Chorlton'da Ardwick'de ya da Cheetham Hill'in rüzgarlı tepelerinde, Broughton'da ve Pendleton'da yani daha uzak yerlerde, bahçeli ve villa tipi rahat ve hoş evlerde, kır havasını içlerine çekerek özgürce yaşarlar; yoldan her çeyrek ya da yarım saatte bir, kent merkezine giden otobüsler geçer. Ve düzenlemenin en incelikli yanı odur ki, bu para aristokrasisinin mensupları, kendi işyerlerine, bütün o emekçi mahallelerinin ortasındaki yoldan, sağdan sola gizlenmiş iç karartıcı sefaletin ortasında olduklarını görmeksizin geçerek gidebilirler. Çünkü borsadan başlayarak tüm yönleri doğru kent dışına uzanan yolların her iki yakasında da hemen hemen hiç kesintisiz mağazalar vardır, bunlar, kendi çıkarı

için bu mağazaları nezih ve temiz tutan ve buna özen gösterebilecek olan orta ve alt burjuvazinin elindedir. Bu mağazaların, hemen arkasındaki mahallelerle bir ilişkisi vardır; ticaret ve rezidans merkezindekiler iç karartıcı işçi konutlarını gözden saklayan bu mağazalardan daha zarif ve hoşturlar; ama bunlar gene de midesi güçlü, sınırları zayıf olan zengin erkek ve kadınların gözünden, onların zenginliğini oluşturan sefaleti ve kiri gizlemeye yeter (Engels, 2010: 91-92).

Harvey'in Paris ve Engels'in Manchester kentleri özelinde, kapitalizmin ilkel sermaye birikimi dönemindeki kentsel politikalara ve mekânsal düzenlemelere ve bunların sermaye birikimi ile ilişkilerine ilişkin tespitleri göstermektedir ki, 21. yüzyılın neoliberal kentleri ile kapitalizmin 19. yüzyıl kentleri arasında büyük ölçüde benzerlikler görülmektedir. Aynı neoliberal kentlerde olduğu gibi, 19. yüzyılda da, kapitalizmin bir mekânsal düzenleme stratejisi olarak kentsel yenileme, hem aşırı birikimin önüne geçilmesine hem de kentsel yenilemenin sonucu olarak, bizatihi bir sermaye stratejisi olan soylulaştırma yoluyla sermaye birikimine olanak tanıyarak, sermaye birikiminin sürekliliğinin sağlanmasına katkıda bulunmuştur. 21. yüzyılın kentsel dönüşümünün önemli bir sonucu olarak yerinden edilmenin o dönemde de görüldüğü ve sosyal kutuplaşmanın, mekânsal ayrışma ile dışlamanın kapitalizmin ilkel sermaye birikim döneminin kapitalist kentlerinin de temel karakteristiği olduğu ortaya çıkmaktadır.

Sermaye Birikimi ve Neoliberal Küreselleşme Sürecinde Kentler

Üretim sürecinin üzerinde konuşulduğu, kapitalist üretim sürecinin üç evresinin, artı değer elde edilmesi, gerçekleştirilmesi ve bölüşülmesi/dağıtımı ekseninde, bu süreçlerin mekânsal dolaylıları olarak kentler, aynı zamanda, üretimin ölçeğini genişletme, artı değer gerçekleştirme sorunsalı, rekabetin artmasıyla piyasaların genişletilmesi, aşırı birikimin(atıl sermaye ve atıl emeğin) emilmesi ve işgücü açısından en fazla işgücünün yeniden üretimi ucuzlatarak sermayenin maliyetlerini azalma arayışında konut sorunu ekseninde önemli düzenlemelere konu olmuşlardır. Fakat 1980 yılında itibaren neoliberal iktisadi ve siyasi politikalar doğrultusunda kentler, bu işlevlerinin yanı sıra çok köklü bir dönüşüm içerisine girmiştir. Lefebvre'nin de söylediği gibi(2013: 146), artık bugün mekânın kendisi de alınıp satılmaktadır. Kastedilen artık toprak değil, var olan haliyle, bu amaç, bu erek için üretilen toplumsal mekândır. Mekân artık yalnızca kayıtsız bir alan, artı değer şekillendiği, üretildiği, bölüşüldüğü yerlerin toplamı değildir. Toplumsal emeğin, yani üretimin çok genel nesnesinin ve sonuç olarak artı değer oluşumunun ürünü haline gelir. Lefebvre'ye göre, bugün, üretken emeğin, yani üretici güçlerin toplumsal (genel) karakteri, mekânın toplumsal üretiminde ortaya çıkmaktadır. Yani artık mekânın kendisi artı değer üretiminin mekânı olmaktan çıkartılarak, bizatihi mekânın kendisi artı değer üretiminin nesnesi, yani bir metaya dönüştürülmüştür. Ya da Lefebvre'ye

paralel olarak Harvey'in(2010a:342) deyişiiyle, "kent in kendisi para ve sermaye dolaşımına sermaye olmuştur" Lefebvre bu bağlamda, bu dönüşümü şu şekilde özetlemektedir:

Birkaç yıl önce tahayyül edilebilen şey, yalnızca, mekânın içinde, şu ya da bu noktaya yerleşmiş olan bir nesnenin 'üretimi' idi: sıradan bir nesnenin, bir makinanın, bir kitabın, bir tablonun üretimi. Bugün tüm mekân, alım, satım ve mekânın tarafları arasındaki mübadele üzerinden ürün olarak üretime girmektedir (Lefebvre, 2013: 146).

Lefebvre'ye göre (2013: 147), yeni olan, toplumsal mekânın toplam ve toptan üretimidir. Mekânın fethinde, gayrimenkul spekülasyonlarında, kentlerin içinde ve dışında gerçekleştirilen faaliyetlerle, mekânın alım ve satımında yeni bir esin bulunmuştur ve bu dünya ölçeğinde geçerlidir. Mekân, artık fonksiyonların yerine dönüşmüştür ve bunların içinde en önemlisi ve en fazla gizleneni ise şudur: toplumun bütününe fazla üretiminin, yani, kapitalist üretim biçiminde, toplam artı-değerin, yeni bir biçimde şekillendirilmesi, gerçekleştirilmesi ve dağıtılması.

Kendi bekasını hedefleyen kapitalizmin bu alanda insiyatif aldığını eklemek gerekir mi? Strateji mekânın basit bir şekilde, parça parça satışa konulmasından çok daha ileriye gitmektedir. Yaptığı şey, mekânı yalnızca artı-değer üretimine sokmak da değildir; bilgi ve karar merkezine tabi olan üretimin bir bütün olarak yeniden örgütlenmesini hedefler. "Bu strateji, 'kullanıcı'yı ezer, 'katılımcı' sıradan bir 'sakin' haline gelir. Yalnızca mesken fonksiyonuna (fonksiyon olarak yaşam alanına) değil, mekânın artı-değeri gerçekleştiren alıcısı fonksiyonuna indirgenir(Lefebvre, 2013: 147).

Neoliberal küreselleşme sürecinde neoliberal 'küresel' kentler, bu doğrultuda, sanayileşme sürecinden dolayısıyla üretimden büyük ölçüde kopartılmış, her türlü finansal spekülasyona açık, birer tüketim ve teşhir merkezleri olarak uluslararası küresel rekabete angaje edilmeye çalışılmıştır. 19 yüzyılın dünya kentlerinden en önemli kopuş, şüphesiz bu noktada, sanayisizleştirilme sürecinde, ortaya çıkmaktadır. Neoliberal 'küresel' kentler, artık büyük sanayilerin mekânı olmaktan çıkartılarak, bizatihi kendisi bir sanayi haline dönüştürülmüştür: sahip oldukları tarihsel miraslarını, kültürel zenginliklerini, insanlarını, nüfuslarını, topraklarını metalaştıran ve bunları rekabetin birer nesnesine dönüştürerek, küresel piyasalarda rekabet gücünü artırılmasının birer aracına indirgemektedirler. Artık rekabet, araçsallaştırılmış ve artı değer cisimleştiği bir meta haline dönüştürülmüş olan bu 'küresel' kentler ve bunların arasında yaşanacaktır. 'Kaçınılmaz' bir süreç⁵ olarak sunulan, küreselleşme sürecine başarılı bir entegrasyon da, bu bağlamda, kapitalist üretim tarzının

yapısal bir özelliği olarak rekabetçi bir vizyonla inşa edilecek bu neoliberal 'küresel' kentler aracılığıyla gerçekleştirilecektir. Bu yaklaşımın bir örneğini Keyder(1999) sunmaktadır. Keyder (1996: 104-105), yeni dünyanın sermaye mantığına teslim olduğunu vurgulayarak, global sermayenin dünya yüzünde istediği yerde yatırım yaptığını, beğenmediği yerleri de durağanlığa, dışlanmaya mahkum ettiği bir dünyada yaşadığımızı belirtmektedir. Yeni düzenin bir özelliği sermayeye gerekli hizmetleri veren şehirlerin öne çıkmasıdır. Buradan hareketle de Keyder, İstanbul'un da bu ön plana çıkan şehirlerden biri olabilmesi için, yapılması gerekenin İstanbul'un 'satılması' olduğunu belirtmektedir:

Bir İstanbul'u satma girişimi, zaten kıt olan kaynakları eşitlik, adalet ve temel hizmetlerin sağlanması amaçlarına aykırı bir şekilde kullanmak gibi görünse de, biraz daha kapsamlı bir perspektif böyle bir girişimde bulunulmazsa eldeki kaynakların büyümeyeceğine, oysa dünya ekonomisine daha iyi şartlarla entegrasyonun ileride olanakları genişleteceğine işaret ediyor. Ayrıca, yine dünya ekonomisinin yeni işleyişinden çıkarak, artık ulusal ekonomilerin şehirleri değil, şehirlerin ulusal ekonomileri taşıyacağından söz edebiliriz. Bu yüzden İstanbul'u globalleştirmek için yapılacak yatırımlar, aktarılacak kaynaklar, Türkiye'nin de geleceğini yakından etkileyecektir(Keyder, 1996: 105).

Bu örnekte görüldüğü gibi, artık kalkınmanın motoru sanayileşme değil, bizzat 'yaratılacak' olan neoliberal küresel kentlerdir. Bu bağlamda, küresel ölçekte birçok kent çoğu zaman kendi ulusal devletlerinin ve yerel örgütlenmelerinin de desteğini alarak, bu misyona sahip olabilmek için şevkle birbirleriyle keskin bir rekabet içerisine girmektedirler. Bu rekabet sürecinde de, özellikle yerel yönetimler ve merkezi devletler işbirliği içerisinde, bu süreçte avantajlı bir konum elde edebilmek için, sermaye açısından ne kadar işlevsel olabilecek kaynakları varsa, bunların hepsini sermayeye sunmaya ve onun için cazip hale getirmeye çalışmaktadır.

Rekabetin temel motivasyon olduğu bu küresel kentlerin birtakım ortak özellikleri bulunmaktadır: Gelişen ve büyüyen hizmet sektörü ve enformel sektör, sanayisizleştirme/imalat sanayinin gerilemesi, uluslararası mal ve finans pazarlarının varlığı, uluslararası finansal hareketlerin yoğunlaşması, küresel firmaların genel merkezlerinin bulunması vb. neoliberal küresel kentleri tanımlayan bir diğer özellik de rekabetin tetiklediği girişimciliktir. Örneğin Harvey (2012b: 418-420), kamu-özel ortaklığına dayalı neoliberal küreselleşme sürecinin temel aktörü olarak girişimci kentlerde⁶, bu ortaklığın, öncelikle ekonomik ve siyasi amaç olarak, belirli yörelerdeki koşulları geliştirmeye değil, yerin spekülasyon ile gelen ekonomik gelişmeye odaklandığını söylemektedir. Harvey'in 'kent girişimciliği' kavramsallaştırmasından hareketle geliştirdiği analizleri, nasıl adlandırılırsa adlandırılırsın, neoliberal küresel kentlerin gelişimine ve gerisindeki

dinamiklere önemli ölçüde ışık tutmaktadır. Örneğin, kent girişimciliği, belirli seviyede kentler arası rekabeti zorunlu kılmakta ve kentler arası rekabet ve kent girişimciliği gelişmiş ülkelerin kent mekânlarını, bilim parkları, soylulaştırma, ticaret merkezleri kültür ve eğlence merkezleri, büyük alışveriş merkezleri ve benzerlerinin seri üretimi gibi, her türlü yeni gelişim örüntüsüne açmaktadır. Bu bağlamda, kent girişimciliğinin bazı temel unsurları bulunmaktadır ve çoğu durumda bunların bileşimi gelişmiş kapitalist dünyada, kentsel sistemlerin eşit olmayan gelişimindeki yeni hızlı kayışlara neden olmaktadır. Neoliberal küresel kentler aracılığıyla neoliberal küreselleşme sürecine entegre olan ülkeler uluslararası sermayeyi çekmek için bir dizi 'avantaja' sahip olmalıdır. Örneğin bunlardan biri, emeğin durumu yani yerel istihdamın niteliği, niceliği ve maliyetidir. Yani uluslararası sermayenin bu yarış halindeki küresel kentlere gelmesi için, uluslararası işgücünün dağılımındaki rekabetin ve mal ve hizmet üretimi için belirli avantajların, sömürü koşullarını yaratması gerekmektedir. Bu avantajlardan bazıları, kentlerin sahip olduğu hammadde kaynaklarından ya da konumlarından kaynaklanmaktadır. Diğer bazı avantajlar ise, mal ve servis ihraç eden, anakent bölgesinin ekonomik temelini güçlendiren, fiziksel ve toplumsal altyapıya yapılan kamusal ve özel yatırımlardan kaynaklanmaktadır. Devletin burada önemli bir stratejik işlevi bulunmaktadır.

Neoliberal küreselleşme sürecinde piyasa mantığına teslim olan, üstelik kendisi de bizzat bir kapitalist girişimci gibi hareket eden neoliberal devlet modelinde, devlet geliştirdiği çok farklı araçlarla, özellikle bölüşüm ilişkilerinde sermayeden yana tavır koyarak, gelir eşitsizliklerini derinleştirmek pahasına, çeşitli kanallarla sermayeye farklı şekillerde gelir transferinde bulunmaktadır. Bu bağlamda, merkezi hükümetler tarafından artığın yeniden dağılımındaki rekabet avantajı hala çok büyük bir önem taşımaktadır. Örneğin bir yandan yerel maliyetler, vergi muafiyeti, ucuz kredi ve arsa temini gibi sübvansiyonlarla düşürülürken, diğer yandan da yeni teknolojilerin kullanımını canlandırmaya yönelik doğrudan müdahaleler, yeni ürünlerin yaratılması, yatırım sermayesinin yeni şirketlere transferi yoluyla da önemli bir rekabet gücü kazanılmaya çalışılmaktadır. Özel sektöre gerek yerel yönetimlerin gerekse ulusal devletin önemli yardım ve desteklerini içeren teşvik paketleri olmadan neoliberal küreselleşme sürecinin neoliberal küresel kentlerinde geniş ölçekte bir ekonomik gelişmenin oluşması zordur. Harvey'in (2012b: 422), vurguladığı gibi, birer tüketim merkezi olarak da ön plana çıkan girişimci küresel kentlerin, kent bölgesinde tüketimin mekânsal dağılımına müdahale edilerek de rekabetteki konumu iyileştirilmeye çalışabilir. Tüketicinin parasını çekmek için yapılan yatırımlar, genelleşen ekonomik gerileme karşısında paradoksal biçimde süratle artmıştır. Soylulaştırma, kültürel yenilenme ve kentsel ortamın fiziksel yenilenmesi, spor stadyumları,

alışveriş merkezleri, marinalar, egzotik yemek yerleri ve eğlence gibi kanallarla tüketiciler için bir cazibe ve çekim merkezi yaratma çabası, kentsel yenilenmeye yönelik stratejilerin küresel ölçekte sık rastlanan yüzleri olmuşlardır.

Gerisinde kapitalist sermaye birikim rejiminin ve kapitalimin yeniden yapılanma süreci olarak neoliberal küreselleşme sürecinin belirlenimi altında neoliberal küresel kentler, bir yandan zenginliğin diğer yandan yoksulluğun eşzamanlı olarak üretildiği kentlerdir. Uluslararası işbölümünde, küresel finans ve hizmet merkezlerine dönüşmüş bulunan gelişmiş kapitalist ülkelerin kentlerinin üstlendikleri işlevler, bir taftan bu kentleri yoğunlaşan toplumsal bölünmelerin ve bunun neticesinde toplumsal dışlanmanın, özelleştirilen kamusal alanların, mekânı haline getirirken, öte yandan da turistleri, yaratıcı meslek erbabını ve yatırımcıları cezbeden, bölgesel politikalara ve şehrin pazarlanmasına şevkle eklenilebilen gruplara çeşitli imtiyaz ve mükâfatlar sunan mekanlara dönüştürmüştür(Mayer, 2012: 77). 21. yüzyılının neoliberal kentlerinde, giderek artan ölçüde birer 'patoloji' ve 'arizi' bir durum olarak sosyal kutuplaşma ve mekânsal dışlama/ayırışma olguları' artık uluslararası kurum ve kuruluşlarca da yaygın olarak kabul görmektedir. Hem mekânsal dışlamayı üreten hem de onun tarafından üretilen büyük 'mega projeler', kapitalist sistem için elzem olan 'efektif talebi' kredi ağı ve çeşitli finans araçlarıyla desteklenerek ekonominin canlanmasına hizmet etmesinin yanı sıra, keskinleşen rekabetin koşulladığı ön plana çıkan tasarımlarıyla da, yüklenici firmalara ve yatırım ortaklarına yüksek kârlar sunmaktadır. Tasarımlarıyla ön plana çıkan ve yarışan bu projeler, salt mimari projeler olarak değerlendirilemez. Aynı zamanda bu büyük projeler, sakinlerine bir statü, prestij, aidiyet ve kimlik kazandırmakla kalmayıp, her şeyden önemlisi "ötekinin" inşasına katkıda bulunarak, 'ötekine' karşı dışlayıcı-ayırıştırıcı bir bilinç oluşturmaya ve bunun kanalize edilmesine de hizmet etmektedir. Kapitalist sistem tarafından yaratılan mekânda somutlaşan ve mekân aracılığıyla harekete geçirilen ve son olarak da bireylerin zihnine taşınan, benliğine kazınan bu bilinçlilik biçimleri, en az 19. yüzyılının kapitalist kentlerinde olduğu kadar, (Engels'in ve Harvey'in çalışmalarında tasvir edildiği şekilde) dışlayıcıdır. 21. yüzyıl Türkiye'sinin 'uluslararası finans merkezi' olmaya aday küresel kenti İstanbul'dan, bir örnek verecek olursak, Kurtuluş'un(2005a) Bahçeşehir'de yapmış olduğu çalışma, sosyal kutuplaşmanın derinliğini ve bu dışlayıcı bilinç biçimlerinin keskinliğini gözler önüne sermektedir. Bu çalışmada yer verilen, Bahçeşehir Belediyesi'nin düzenlediği bir festival nedeniyle Bahçeşehirliler Derneği'nin, bu festivalin bir daha yinelenmemesi için belediyeye gönderdiği mektubu ve Bahçeşehir sakinlerinin mail yazışmalarını yayınlayan Pazarola isimli bu yerel dergide yer alan, metin ve elektronik posta grubundaki mesajlardan bazıları şöyledir:

Bahçeşehirliilerin hemfikir olduğu güvenlik konusundaki endişeler festival boyunca anlamsız hale gelmiştir. Bir yanda girişlerde kart ve kamera sistemlerinden bahsedilirken, festival boyunca her gün 50 bin kişinin geldiği kontrolsüz bir yere dönüşmüştür. Basmaya kıyamadığımız gölet çimleri üzerinde, bizlere yönelik olarak yazılmış bulunan (piknik yapmak ve toplanmak yasaktır) levhaları altında, dışarıdan gelen yüzlerce kişi piknik yapmakta çiçek ve ağaçlarımızı talan etmekte, hatta geceleri yatmaktadır. Gölet bölgesindeki kafe ve restoranlara Bahçeşehirliilerin ulaşması imkânsız hale gelmiş üstüne üstlük geçici-gecekondu tarzında buralara alternatif yerler açılmıştır... Ülkemizin örnek gösterilen yerleşim yeri, özenle seçtiğimiz, titizlikle korumaya çalıştığımız Bahçeşehirimiz 10 yıllık yerleşim tarihinde en kirli ve kaos içindeki dönemini yaşamamıza yol açan festivalin tekrar etmemesi için gerekli önlemlerin alınmasını talep ediyoruz; Bahçeşehir sakinlerinden toplanan vergi ile başka bölgelerde o; turan insanlar eğlendirildi; Bahçeşehirin sosyo-ekonomik profili göz önüne alındığında hazırlanan festival programı sosyal doku ile örtüşmemektedir. "Hükümetin hazırladığı yerel yönetimler reformu gerçekleşirse, Bahçeşehir sakininin sandığının aksine, bakarsınız çevre semtlerde oturanlarla aynı sandıkta oy kullanabiliriz! Kimilerine göre bu yılki festivalin amacı Bahçeşehirliye değil, Bahçeşehirin dışına yatırım yapmaktır. Potansiyel seçmen komşularımızı Bahçeşehir'e davet ederek etkilemekti!... (Kurtuluş, 200a5: 119-120).

Neoliberal kentlerin karakteristik bir özelliği olan kamusal mekânların aşınması, salt özelleştirmelerin dayattığı bir sermaye birikim stratejisi değildir. Bu bağlamda mekânsal ayrışma, varsılların özellikle üst orta sınıfın özelemlerini ve taleplerini de yansıtmaktadır.

Şehirler giderek yüksek duvarlarla çevrili yerleşim yerleri ve özelleştirilen kamusal alanlarla, görünmez duvarlarla da olsa zengin ve fakir mahallelerin birbirinden ayrıldığı, kentin bir zamanlar herkese açık olan konfor ve güzelliklerine yoksulların giderek daha zor erişebildiği bir yere dönüşmektedir (Mayer, 2012: 70).

Kurtuluş'un değindiği gibi, Türkiye henüz kentsel şiddetin ve etnik, dinsel ve mezhepsel ayrımcılığa dayalı kentsel ayrışmaların artış hızında kapitalist merkez ülkelere yetişemese de, yine de bu üst sınıfların ayrışma isteği güvenlik söylemiyle meşrulaştırılmaktadır (Kurtuluş, 2005b: 168). Bu güvenlik arayışı sadece söylem düzeyinde kalmamaktadır. Bugün kentsel şiddetin gerisindeki en önemli neden olan yoksulluk olgusunun derinleşmesinin ve büyümesinin önemli itici güçlerinden biri, neoliberal küreselleşme sürecinde tüm dünyada şiddetlenen bir olgu olarak enformel sektörün büyümesidir.⁸ Kapitalist üretim tarzının temel rasyonalitesiyle gayet uyumlu olan bu olgu, emeğin derin sömürsünün gerçekleşmesinin de bir aracıdır. Keskinleşen küresel rekabet koşullarında

piyasada yer kapma ya da piyasayı genişletme arzunda bulunan sermayedara, üretim maliyetinin asgariye çekilerek ürün fiyatının düşürülmesinde ve kâr oranlarının artırılmasında muazzam katkı sunar. Sermayedar açısından oldukça rasyonel olan bu durum, bu sektörde istihdam edilen işgücü için yıkımdır. Günümüzde tüm dünyada giderek artan, yoğunlaşan ve derinleşen yoksulluğun çok önemli bir nedeni enformel sektörün neoliberal küreselleşme sürecinde sürekli genişlemesidir. Üstelik bu sektörün giderek ekonominin dinamizmini besleyen temel sektör olarak görülmesi, devletin de bu sektöre yönelik denetimlerini artırması şöyle dursun, bizzat teşvik etmesi, en azından görmezden gelmesi; neoliberal devletin sosyal devlet anlayışından sıyrılmasıyla birlikte, devletin sosyal politikalarında görülen gerilemeyle birleştiğinde, yoksulluğun artması ve derinleşmesi kaçınılmaz olmuştur. Üstelik neoliberal küreselleşme sürecinde, devletin bizzat kendisi de metalaştırılmakta, artık ulusal iktisadi kalkınmayı gündeminden ve neoliberalizmin küresel ölçekte etkin ve işler hale gelmesi için artık bir piyasa oyuncusu gibi davranan ve böylelikle araçsallaşan bir devlet modeli ortaya çıkmıştır.⁹ Böyle bir devlet modelinin gerçekleştirdiği düzenlemeler de artık, kamu yararı adına değil, bizzat küreselleşme projesi adına gerçekleştirilmektedir (Munck, 2007: 112). Bu bağlamda da kendisinin de metalaştığı neoliberal küresel kentler, yoksulluğun, şiddetin ve suçun arttığı mekânlar da olmaktadır. Bu bağlam da Davis'in (2011) Los Angeles özelinde yaptığı analizde kullandığı 'kentsel alanın askerileştirilmesi' kavramında kentsel ayrışma-dışlanma süreçlerine eşlik eden kentin militarizasyon sürecine de işaret etmektedir. Söz konusu kavram, kentsel yoksulluğun tırmanışının kent planlamasına dolayısıyla kentsel yenileme sürecine etkisini göstermektedir.

Sonuç Yerine

Lefebvre, kapitalizmin bir yüzyıldan bu yana iç çelişkilerini (çözmese bile) yumuşatmayı beceremediğini ve 'büyümenin' sağlanmasında başarılı olduğunu ifade ederken ve bunun aracının da mekân olduğunu tespit ederken, sermaye birikimi ile kentler arasındaki organik ilişkiyi tam da can damarından yakalıyordu. Böylelikle Lefebvre, kapitalizmin yapısal krizlerini aşmasındaki önemli stratejilerinden ve anahtarlarından birini de bize gösteriyordu: "Mekana yerleşerek ve bir mekan üreterek!" (Lefebvre, 1973: 21; aktaran Gotttdiener, 2001: 253). Kapitalizm tarih sahnesine çıktığı ilk günden itibaren, sermaye birikimin gereklilikleri doğrultusunda kentsel mekânı düzenlemiş ve genel bir eğilim olarak da yapısal krizi hazırlayan aşırı birikim eğiliminin savuşturulmasında yine kent mekânları önemli işlevler üstlenmişlerdir. Harvey'e göre (2010b: 173), genel olarak mekânın, özel olarak da kentleşmenin üretimi, kapitalizm koşullarında büyük bir endüstri haline gelmiştir. Kentleşmenin aşırı birikim krizinin bertaraf edilmesindeki rolü bakımından Harvey, kentleşmenin

sermaye fazlasının emilmesi için uygulanan temel yöntemlerden biri olduğunu ikna edici biçimde gösterir. Bu bağlamda Harvey, dünyadaki toplam işgücünün önemli bir bölümünün insan ürünü çevrenin inşası ve bakımında istihdam edildiğini vurgulayarak, bununla bağlantılı olarak büyük miktarda sermayenin de, çoğu zaman uzun vadeli kredi biçiminde kentsel imar sürecinde harekete geçtiğini söylemektedir. Kentlerin, sermayedarlar arasındaki derinleşen rekabetin tetiklediği spekülasyon kazançlarının mekânı olması, kentleşme sürecinin sınıfsal doğasının da ipuçlarını taşır. 19 yüzyıl ile 21. yüzyılın kentlerinin içinden geçtiği bu hummalı değişim ve dönüşüm süreci, Harvey'in tespitini çok daha anlamlı hale getirmektedir. Harvey (2012: 262-263), Marx'ın inşa ve analiz ettiği sermaye birikim modelinin inanılmaz ölçüde aydınlatıcı ve aynı zamanda neoliberalizmin yakın tarihinin anlaşılmasında da bir o kadar faydalı olduğunu vurgulamaktadır. Bu tarihin ayrılmaz özelliklerini ise, sanayisizleşme, kronik yapısal işsizlik, iş güvencesinin hızlanarak azalması ve toplumsal eşitsizliklerin artması oluşturmaktadır. Harvey'e göre, son otuz yıldır büyük ölçüde Marx'ın Kapitali'nin I. Cilt 'inin dünyasında yaşamaktayız. Şüphesiz bu saptama, neoliberal kentlerin sahne olduğu tem sorunların, kapitalist sistemin uluslararası düzenleyici kurumlarının bile artık görmemezlikten gelerek kayıtsız kalabileceği boyutları artık çoktan aştığını, ve bu temel sorunların yani işsizliğin, eşitsizliğin, mekânsal ayrışmanın, derinleşen sömürünün, büyüyen yoksulluğun, artan şiddetin...vb., hepsinin, kapitalist sistemin birer yaratımı olduğunu ve sistemin yapısal bir özelliği olarak sistemin çelişkilerince de belirlendiğinin de altını çizmektedir.¹⁰ Bu bağlamda Clarke (2007: 96), kapitalist sistem içerisinde zenginlikle yoksulluğun kutuplaşmasının, eşitsizliğin yeniden üretilmesinin ve halk yığınlarının giderek artan sömürsünün genelleşmiş meta üretiminin kaçınılmaz sonucu olduğunu vurgular. Bu ekseninde, yükselen işsizlik, yoksulluk doğrudan kapitalizmin yapısal bir özelliği olmakta ve birçok açıdan sistemin istikrarı açısından önemli işlevler üstlenmektedir. Bu doğrultuda denilebilir ki, kapitalist sistem işsizliği ve yoksulluğu yok etmek istemez sadece yönetmek ister. Bu nedenle sistemin işleyişini ve bekasını tehdit edecek noktaya ulaşmadığı sürece, bu olgular kapitalist sistemin temel düzenleyici kurumlarının dikkatini bile çekmez ve gündemini oluşturmaz. Neoliberal küreselleşme sürecinde en çarpıcı biçimde, neoliberal küresel kentlerde gözlemlenen, muazzam işsizlik, yoksulluk, derinleşen eşitsizlik ve bunların bir sonucu olarak sosyal kutuplaşma, sosyal dışlanma, mekânsal ayrışma-dışlama gibi olguların nedeni/yaratıcısı, her ne kadar doğrudan neoliberal küreselleşme süreci olmasa da sistemsel bir sorun olsa da¹¹, kapitalist üretim sürecinin temel çelişkilerin aşılmasına yönelik bir politikalar demeti ve sermaye stratejisi olarak neoliberal küreselleşme süreci ve bu süreçte izlenen politikalar, bu olguların şiddetlenmesine, keskinleşmesine ve derinleşmesine neden olmuştur. Zira bu nokta oldukça önemlidir. Bütün

bu sorunların kaynağı olarak neoliberal küreselleşme sürecinin gösterilmesi, bu olguların arızı bir durum, dünde olmayan bugüne ait bir olgularmış gibi gösterilmesine, dolayısıyla, kapitalist sistemin doğasının gizlenmesine ve bu olguların kapitalist sistem var olduğu sürece, geçmişte ve bugünde olduğu gibi gelecekte de olmaya devam edeceğini gözlerden saklamaya hizmet etmektedir. Oysa günümüzün bu giderek katlanan ve derinleşen temel sorunları arızı değil, kapitalist sistemin asli birer özelliğidir.

Sonnotlar

¹ Marx (1992: 135), tarlaların meraya dönüştürülmesinin ve toprağın işlenmesinde daha az insan gerektiren tarımsal ilerleme nedeniyle köylerden kopan ve yüzyıllar boyunca kentlerde toplaşan çok sayıda köylülerin varlığının manifaktür üretimine ivme kazandırdığını belirtmektedir. Pazarın büyümesi, sermaye birikimi ve sınıfların toplumsal durumundaki gelişme, çok sayıdaki insanın gelir kaynağından yoksun bırakılması manifaktür üretiminin oluşmasının tarihsel koşullarıdır. Bu bağlamda, manifaktür eski loncaların bağrından doğmak bir yana, başında tüccarların bulunduğu manifaktür ile zanaatkârlar arasında bir savaşım vardır.

² Clarke (2012: 126), kapitalist üretim tarzında rekabet baskısı altında sınırlı piyasa engelini aşma çabasının, sermayenin yeni ihtiyaçlar geliştirme ve pazarı dünya ölçeğinde genişletme eğilimlerini beslediğini vurgulamaktadır.

³ Harvey de (1997: 99), Marx'a atıfla aşırı birikimi, atıl sermaye ile atıl emeğin yan yana varolduğu, ama bu atıl kaynakların toplumsal bakımdan yararlı işler yapma amacıyla hiçbir biçimde bir araya getirilemediği bir durum olarak tanımlar.

⁴ Örneğin devletin konuttan sosyal yardıma ve ulaşım altyapısına kadar toplumsal yeniden üretimin büyük bölümünü üstlendiği gelişmiş kapitalizmin keynesçi kenti, kentsel ölçekle toplumsal yeniden üretim arasındaki ilişkinin doruk noktasını oluşturmaktadır. 1980 öncesindeki kentsel yenileme süreçleri kamu finansmanına bağlı olarak, birçok kentin merkezinin tümünden yeniden yapımına yol açarak, süreç içerisinde kentsel ekonominin birçok sektörünü canlandırmıştır (Smith, 2006: 16,23).

⁵ Küreselleşmeciler tarafından ileri sürülen bu sürecin 'kaçınılmaz' olduğuna ilişkin argümanın kapsamlı bir eleştirisi ve küreselleşme sürecine ilişkin ayrıntılı bir değerlendirme Savran'ın (2008) çalışmasında yer almaktadır.

⁶ Harvey (2012b), neoliberal kentlerin uluslararası rekabet ekseninde üslenmiş oldukları rolü vurgulamak ve bir sermayedar gibi ve bu mantaliteyle hareket eden bir kent modelini inşa edilmesine ve bu modelin temel karakteristiğini vurgulamak adına girişimci kent kavramsallaştırmasını kullanır.

⁷ Mekânsal dışlamanın/ayırışma ile organik ilişki içerisinde bulunan neoliberal küreselleşme sürecinde derinleşen ve artan gelir eşitsizliğinden beslenen sosyal kutuplaşma ve giderek ivme kazanan sosyal dışlanma olgusunun farklı tezahürleri bulunmaktadır: Emek piyasasının dışına düşmekten ötürü kısa ya da uzun dönemli işsizliklerin yaşanması ve/veya kredi olanaklarına ulaşamama durumu olarak ekonomik dışlanma, mekânsal dışlama, kültürel dışlama ve politik dışlama (Adaman; Keyder, 2005, 9-10).

⁸ Örneğin Türkiye özelinde çarpıcı bir örnek vermek gerekirse, Bağımsız Sosyal Bilimcilerin (2011: 53-56), TÜİK veri tabanından oluşturdukları hesaplamalara göre, 2010 itibarıyla tarım, sanayi ve hizmet sektörlerindeki toplam kayıtdışı istihdam sayısının 9.8 milyon kişiye ulaştığıdır. Bu rakam toplam istihdamın %43.25'ini oluşturmaktadır. Herhangi bir sosyal güvenlik kapsamında bulunmayan kayıtdışı istihdam Türkiye işgücü piyasasının 2000'li yıllar boyunca vazgeçilmiş bir özelliği olmuştur. Söz konusu 10 yıl boyunca, kayıtdışı istihdamın toplam istihdam içerisindeki oranı %45-50 seviyesinde seyrettiği ve sürecin en önemli(belki de en temel) mekanizmasını oluşturduğu görülmektedir.

⁹ Harvey (2013: 66), artı değer üzerindeki kontrolü özelleştirme amacındaki neoliberal projenin başlıca başarılarından biri olarak, bu bağlamda, devlet ve şirketlerin çıkarını bütünleyen yeni yönetim sistemleri yaratmak ve paranın gücünü kullanarak, artı değer devlet aygıtı yoluyla harcanması üzerindeki kontrolün, kentsel süreç şekillendirilirken şirket sermayesinin ve üst sınıfın çıkarlarının ön planda tutulmasını sağlama almanın oluşturduğunu söylemektedir.

¹⁰ Wood (2003: 26), bu olguların, kapitalizmin zorunlu olarak değişim değerini kullanım değerinin önüne koyan ve kârı insanların önüne koymayı gerektiren, rekabet ilkesinin, kârın maksimizasyonu ve birikim ilkesi gibi belirli sistemik ilkelerin birer sonucu olduğunu vurgulamaktadır.

¹¹ Wood (2003: 26), bu olguların, kapitalizmin zorunlu olarak değişim değerini kullanım değerinin önüne koyan ve kârı insanların önüne koymayı gerektiren, rekabet ilkesinin, kârın maksimizasyonu ve birikim ilkesi gibi belirli sistemik ilkelerin birer sonucu olduğunu vurgulamaktadır.

Kaynakça

- Bağımsız Sosyal Bilimciler (2011). *Ücretli Emek ve Sermaye*. İstanbul: Yordam Yayınları.
- Clarke S (2007). Neoliberal Toplum Kuramı, İçinde: A Filho ve D.Johnston (der.), *Neoliberalizm: Muhalif Bir Seçki*, İstanbul Yordam Yayınları, 91-105.
- Clarke, S (2012). Marksist Aşırı Birikim Kuramı ve Kriz. *Eğitim Bilim Toplum Dergisi*, 10(38), 116-136.
- Davis, M (1992). *Fortress Los Angeles: The Militarisation of Urban Space*. İçinde: M

Sorkin (der.), *Variation On A Theme Park: The New Amerikan City And TheEnd Of Public Space*, Hill& Wang, 155-180.

Engels, F (1992). *Konut Sorunu*. Çev. G Özdural, Ankara: Sol Yayınları.

Engels, F (2010). *İngiltere’de Emekçi Sınıfının Durumu*. Çev. Y Fidancı, Ankara: Sol Yayınları.

Gottdiener, M (2001). Mekan Kuramı Üzerine Tartışma: Kentsel Praksise Doğru. *Praksis Dergisi*, 2, 248-269. Harvey, David (1997). *Postmodernliğin Durumu*. Çev. S Savran, İstanbul: Metis Yayınları.

Harvey, D (2001). Yeni Emperyalizm: Mülksizleşme Yoluyla Birikim. *Praksis Dergisi*, 11 23-48.

Harvey, D (2008). The Right To The City. *New Left Rewiew*, 53, 23-40.

Harvey, D (2009). *Sosyal Adalet ve Şehir*. Çev. M Morali, İstanbul: Metis Yayıncılık.

Harvey, D (2010a). *Paris, Modernitenin Başkenti*. Çev. B Kılınçer, İstanbul: Sel Yayıncılık

Harvey, D (2010b). *Sermaye Muamması*. Çev. S Savran, İstanbul: Metis Yayınları.

Harvey, D (2012a). *Marx’ın Kapital’i İçin Klavuz*. Çev. B O Doğan, İstanbul: Metis Yayıncılık.

Harvey, D (2012b). *Sermayenin Mekânları*. Çev. B Kıcırcı ve Diğerleri, İstanbul: Sel Yayıncılık

Harvey, D (2013). *Asi Şehirler*. Çev. A D Temiz, İstanbul: Metis Yayınları.

Kurtuluş, H (2005a). Bir ‘Ütopya’ Olarak Bahçeşehir. İçinde: *İstanbul’da Kentsel Ayrışma*. İstanbul: Bağlam Yayıncılık.

Kurtuluş, H (2005b). İstanbul’da Kapalı Yerleşmeler: Beykoz Konakları Örneği. İçinde: *İstanbul’da Kentsel Ayrışma*. İstanbul: Bağlam Yayıncılık.

Lefebvre, H (2011). Kent Hakkı. *Eğitim Bilim Toplum Dergisi*, 9, 140-152.

Lefebvre, H (2013). *Kentsel Devrim*. Çev. S Sezer, İstanbul: Sel Yayıncılık.

Marx, K ve Engels F (1979). *Seçme yapıtlar*. Cilt III. Çev. A Bilgi, Ankara: Sol Yayınları.

Marx, K (1990). *Kapital*. Cilt III. Çev. A Bilgi, Ankara: Sol Yayınları.

Marx, K (1993). *Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı*. Çev. S Belli, Ankara: Sol Yayınları.

Marx, K (1999). *Artı-Değer Teorileri*. Cilt.II. Çev. Y Fidancı, Ankara: Sol Yayınları.

Marx, K (2011). *Kapital*. Cilt. I. Çev. M Selik; N Satlıgan, İstanbul: Yordam Yayınları.

Marx, K (2013). *Komünist Manifesto*. Çev. N Satlıgan, İstanbul: Yordam Yayınları.

Mayer, M (2012). The Right To The City In Urban Social Movements. İçinde: N Brenner vd (der.), *Cities for People, Not For Profit*, Rutledge, 63-86.

Munck, R (2007). Neoliberalizm ve Siyaset. İçinde: A Filho ve D Johnston (der.), *Neoliberalizm: Muhalif Bir Seçki*, İstanbul Yordam Yayınları, 106-123.

Özçelik P K (2013). Kapitalist Sermeye Birikimi ve Kapitalist Kent. *Mülkiye Dergisi*, 37(2), 97-124.

Savran, S (2008). *Kod Adı Küreselleşme: 21. Yüzyılda Emperyalizm*. İstanbul: Yordam Yayınları.

Smith, N (2006). Yeni Küresellik, Yeni Şehircilik. Küresel Kentsel Strateji Olarak Soylulaştırma, *Panlama Dergisi*, 2, 13-27.

Şengül T (2001). Sınıf Mücadelesi ve Kent Mekanları. *Praksis Dergisi*, 2, 9-31.

Wood, E M (2003). *Sermaye İmparatorluğu*. Çev. S Oğuz, Ankara: Epos Yayınları.